

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه شهید چمران اهواز

۹۳۲۴۵۰۹۸

دانشگاه شهید چمران اهواز
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان :

تداوم و تغییر در تاریخ محلی بهبهان از ورود اسلام (۲۳ هـ.ق) تا پایان حاکمیت سادات

طباطبایی (۱۲۸۷ هـ.ق)

استاد راهنما:

دکتر علی بحرانی پور

استاد مشاور:

دکتر محمدزمان خدایی

نگارنده:

فرنگیس پناهی

بهمن ماه ۱۳۹۳

این اثر با افتخار تقدیم می شود به

روح پاک پدرم

و

مادر دلسوزم

آنان که آفتاب عمرشان هرگز در آسمان دلم غروب نخواهد کرد.

برادرانم اقبال و قباد

که همواره در طول تحصیل متحمل زحماتم بودند و تکیه گاه من در مواجهه با

مشکلات و وجودشان مایه دلگرمی من می باشد.

و تقدیم با عشق به

خواهران و برادران عزیزم

به پاس عاطفه سرشار و گرمای امید بخش وجودشان که در این سردترین

روزگاران، بهترین پشتیبان است.

و

تقدیم به همه آنهایی که دوستشان دارم...

سپاسگزاری

سپاس خدای را که سخنوران، در ستودن او بمانند و شمارندگان، شمردن نعمت های او ندانند و کوشندگان، حق او را گزاردن نتوانند، و سلام و درود بر محمد و خاندان پاک او، طاهران معصوم، هم آنان که وجودمان و امدار وجودشان است؛ و نفرین پیوسته بر دشمنان ایشان تا روز رستاخیز...

تقدیم به او که آموخت مرا تا بیاموزم؛ جناب آقای دکتر علی بحرانی پور که با راهنمایی هایشان سختی های این پایان نامه را بر من آسان کردند و بی شک یک استاد نمونه می باشند و نیز از استاد مشاورم جناب آقای دکتر محمد زمان خدایی که راهنمایی و مشورت ایشان یاری گر اینجانب در مراحل تدوین این پایان نامه بوده اند، و نمی توانم معنایی بالاتر از تقدیر و تشکر بر زبانم جاری سازم و سپاس خود را در وصف تمامی استادان خویش آشکار نمایم، که هر چه گویم و سرایم، کم گفته ام؛ اساتید بزرگوار و گرانقدری همچون دکتر محمد رضا علم، دکتر بهادر قیم، دکتر عبدالحسین میلانی و دکتر شهرام جلیلیان.

و با تشکر خالصانه خدمت همه کسانی که به نوعی مرا در به انجام رساندن این رساله یاری نموده اند: آقایان دکتر سید محمد طباطبایی (منصور)، رجب تدینی، نورالله فنی، فضل الله درخشنده، نورالله رنجبرها، سید علی صبایی، لطف الله سمائی، حسین منفرد، حیدر بابلی نیا، کریم امیری، اسکندر تک، محمد افسری، عبدالرضا چرام، علی اسماعیلی و همچنین کارکنان زحمت کش کتابخانه های دانشگاه شهید چمران اهواز، علامه طباطبایی بهبهان و فرهنگسرای حاج آقا محمود بهبهانیان که یاری گر اینجانب در به اتمام رساندن این رساله بوده اند.

نام خانوادگی: پناهی		نام: فرنگیس	
عنوان پایان‌نامه: تداوم و تغییر در تاریخ محلی بهبهان از ورود اسلام (۲۳هـ. ق) تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی (۱۲۸۷هـ. ق)			
استاد راهنما: دکتر علی بحرانی پور			
استاد مشاور: دکتر محمد زمان خدایی			
گرایش: ایران اسلامی		رشته: تاریخ	
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی		محل تحصیل (دانشگاه): شهید چمران اهواز	
تعداد صفحه: ۲۴۴		تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۹۳/۱۱/۰۷	
کلیدواژه‌ها: بهبهان، ارجان، تاریخ محلی، سادات طباطبایی، میرزا قوما			
چکیده			
<p>تاریخ بهبهان همواره با تاریخ ارجان همراه بوده است. پیدایش شهر ارجان را به قباد اول ساسانی نسبت می‌دهند ولی کشف تابوت برنزی در سال ۱۳۶۱هـ. ش قدمت آن را به دوره ایلام می‌رساند. با ورود اعراب مسلمان به ایران، در سال ۲۳هـ. ق ارجان به صلح فتح شد. با روی کار آمدن حکومت‌های اسلامی از جمله (صفاریان، آل بویه، سلجوقیان) این شهر مورد توجه ویژه ای قرار گرفت؛ در دوره‌ی فرمانروایی حاکمان آل بویه ارجان به اوج شکوفایی خود رسید. از آن پس، این شهر به دلیل وجود قلعه‌های مستحکمی همچون ناظر و طنبور، شاهد ظهور داعیان اسماعیلی در خود بود. سرانجام، تمام آن قلاع و استحکامات به تصرف سلجوقیان درآمد. اما زلزله‌های مکرری که در ارجان رخ داد، این شهر را به ویرانی کشاند و در پی این ویرانی‌ها، در چند کیلومتری ارجان شهرک‌نونی بهبهان شکل گرفت و از آن پس حاکمیت شهر در دست سادات طباطبایی قرار گرفت. این خاندان، در طی حوادثی که در قلمرو ایران و شهر بهبهان در دوره‌های بعدی رخ داد از جمله؛ حمله محمود افغان به بهبهان و شورش محمد خان بلوچ در دوره افشاریه و شورش میرزا علی‌رضاخان طباطبایی در دوره زندیه نقش آفرین بودند. در دوره قاجاریه نیز، میرزا قوما در سال ۱۲۶۶هـ. ق ضد حکومت مرکزی شورش کرد که در نهایت وی دستگیر شد و از آن پس، حاکمیت بهبهان اگر چه از تحت سلطه این خاندان خارج گشت ولی این خاندان تا پایان حکومت قاجار همچنان دارای قدرت بودند. هدف این پژوهش، روشن ساختن سیر تکوین، تداوم و تغییر شهر بهبهان از ورود اسلام تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی است.</p>			

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
فصل اول : اوضاع جغرافیایی بهبهان	
۱۲	۱-۱- جغرافیای طبیعی بهبهان.....
۱۲	۱-۲- موقعیت، حدود و وسعت بهبهان.....
۱۲	۱-۳- وضعیت توپوگرافی بهبهان.....
۱۳	۱-۴- آب و هوا.....
۱۳	۱-۵- رودها.....
۱۴	۱-۵-۱- رودخانه مارون.....
۱۴	۱-۵-۲- رودخانه خیرآباد.....
۱۵	۱-۶- کوه‌ها.....
۱۵	۱-۷- پوشش گیاهی.....
۱۶	۱-۸- حیات جانوری.....
۱۷	۱-۹- وجه تسمیه بهبهان.....
۱۸	۱-۱۰- جغرافیای تاریخی ارجان و توابع.....
۲۱	۱-۱۰-۱- آسک.....
۲۱	۱-۱۰-۲- هندیجان.....
۲۲	۱-۱۰-۳- ریشهر یا ریواردشیر.....

- ۴-۱۰-۱- مهروبان یا ماهی روبان ۲۳
- ۵-۱۰-۱- جنابه یا جنابا (بندر گناوه کنونی) ۲۳
- ۶-۱۰-۱- سینیز ۲۴
- ۱۱-۱- پیشینه تاریخی بهبهان (ارجان) ۲۴

فصل دوم: تداوم و تغییرات سیاسی ارجان از ورود اسلام تا شکل گیری بهبهان

- ۱-۲- فتح ارجان به دست مسلمین (۲۳ هـ.ق) ۳۰
- ۲-۲- حکمرانی زیاد در فارس و ارجان (۳۹ هـ.ق) ۳۱
- ۳-۲- ارجان در دوره صفاریان ۳۲
- ۴-۲- ظهور قرمطیان در نواحی ارجان ۳۳
- ۵-۲- آل بویه در ارجان ۳۴
- ۱-۵-۲- حکمرانی ابن عمید در ارجان ۳۶
- ۲-۵-۲- شکوفایی ارجان ۳۷
- ۳-۵-۲- ارجان محل پیکار حاکمان آل بویه ۳۸
- ۴-۵-۲- وفات بهاء الدوله در ارجان (۴۰۳ هـ.ق) ۳۹
- ۶-۲- ارجان در دوره سلجوقیان ۴۲
- ۷-۲- اسماعیلیه در ارجان (۴۹۴ تا ۵۰۱ هـ.ق) ۴۳
- ۸-۲- از ویرانی ارجان تا شکل گیری بهبهان ۴۶

فصل سوم: تداوم و تغییرات سیاسی بهبهان از دوره صفویه تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی

- ۱-۳- بهبهان در دوره صفویه ۵۴

۳-۲- به قدرت رسیدن حکومت محلی سادات طباطبایی به عنوان عامل تحول در تاریخ بهبهان

۵۷

۳-۲-۱- میر شاه منصور طباطبایی بهبهانی (ق ۱۱)..... ۶۱

۳-۲-۲- میرزا حبیب الله طباطبایی بهبهانی (متوفی ۱۱۵۱ هـ.ق)..... ۶۲

۳-۲-۳- حکومت میرزا قوام الدین اول در بهبهان و سیاست وی نسبت به شورش محمد خان

بلوچ (۱۱۴۶ - ۱۱۳۷ هـ.ق)..... ۶۵

۳-۲-۴- میرزا علی رضا خان طباطبایی حکمران بهبهان و رویارویی وی با کریم خان زند (۱۱۷۰ هـ

ق)..... ۶۷

۳-۲-۵- حکومت خاندان علی رضا خان قنوتی در بهبهان (۱۲۰۰ - ۱۱۷۲ هـ.ق)..... ۶۹

۳-۳- بهبهان در دوره قاجاریه..... ۷۱

۳-۳-۱- سلطه خاندان کلانتران شیراز بر بهبهان (محمد حسین خان کلانتر ۱۲۱۵ - ۱۲۱۳ هـ.ق) ..

۷۱

۳-۳-۲- حکومت میرزا سلطان محمد خان بهبهانی (اول) و رویارویی وی با صادق خان قاجار

(۱۲۱۸ - ۱۲۰۰ هـ.ق)..... ۷۲

۳-۳-۳- حکومت میرزا منصور خان در بهبهان و تقویت رابطه با فرمانفرمای فارس و اقدامات

عمرانی وی (۱۲۵۵ - ۱۲۳۷ هـ.ق)..... ۷۴

۳-۳-۴- سلطه مستقیم فرمانفرمایان فارس بر بهبهان و تشدید روند مهاجرت مردم از شهر (۱۲۶۴

- ۱۲۵۷ هـ.ق)..... ۷۶

۳-۳-۵- شورش و حکومت میرزا قوما بر بهبهان (۱۲۶۶ - ۱۲۶۵ هـ.ق)..... ۷۹

- ۳-۳-۶- جانشینان میرزا قوما ۸۳
- ۳-۳-۷- میرزا سلطان محمد خان طباطبایی (دوم) (متوفی ۱۲۸۷ هـ.ق.) ۸۳
- ۳-۳-۸- میرزا محمد رضا خان (قوامی) (زنده در ۱۳۰۶ هـ.ق.) ۸۵
- ۳-۳-۹- میرزا علیرضا خان «بهادردیوان» بهبهانی (متوفی ۱۳۴۴ هـ.ق.) ۸۶
- ۳-۳-۱۰- میرزا سلطان محمد «سردار امجد» بهبهانی (متوفی ۱۳۷۰ هـ.ق.) ۸۸

فصل چهارم: تداوم و تغییر در تاریخ اقتصادی بهبهان

- ۴-۱- کشاورزی در ارجان ۹۲
- ۴-۲- کشاورزی و دامداری بهبهان ۹۳
- ۴-۳- تجارت و بازرگانی ارجان ۹۵
- ۴-۴- تجارت بهبهان ۹۷
- ۴-۵- مالیات ارجان ۹۸
- ۴-۶- مالیات بهبهان ۹۹
- ۴-۷- ضرب سکه ۱۰۱
- ۴-۸- صنایع دستی بهبهان ۱۰۳

فصل پنجم: تداوم و تغییر در تاریخ فرهنگی و تمدنی بهبهان

- ۵-۱- حیات فرهنگی بهبهان در دوره اسلامی ۱۰۸
- ۵-۱-۱- مشاهیر ارجان ۱۰۸
- ۵-۱-۲- ابواسحاق ابراهیم بن ماهان بن بهمن ارجانی (متوفی ۱۸۸ هـ.ق.) ۱۰۸
- ۵-۱-۳- بندار بن الحسین بن محمد بن مهلب الارکانی (متوفی ۳۵۳ هـ.ق.) ۱۰۹

- ۱۱۰ ۴-۱-۵- ابوسهل ارجانی طیب (متوفی ۴۱۶ هـ.ق.)
- ۱۱۰ ۵-۱-۵- علی بن عباس مجوسی اهوازی ارجانی (متوفی ۳۸۴ یا ۳۸۵ هـ.ق.)
- ۱۱۱ ۶-۱-۵- قاضی ارجانی (متوفی ۵۴۴ هـ.ق.)
- ۱۱۲ ۷-۱-۵- فرامرز ارجانی (زنده در ۵۸۵ هـ.ق.)
- ۱۱۳ ۲-۵- شعر و ادب
- ۱۱۳ ۱-۲-۵- مجیبی بهبهانی
- ۱۱۳ ۲-۲-۵- آصف بهبهانی
- ۱۱۳ ۳-۲-۵- حامد بهبهانی
- ۱۱۴ ۴-۲-۵- ملا فاخر بهبهانی
- ۱۱۴ ۵-۲-۵- ساکت بهبهانی
- ۱۱۴ ۶-۲-۵- میرزا شوقی بهبهانی
- ۱۱۵ ۳-۵- علماء
- ۱۱۵ ۱-۳-۵- سید عمادالدین فقیه طباطبایی
- ۱۱۶ ۲-۳-۵- سراج الدین عمر بن الرحمن بهبهانی (متوفی ۷۴۵ هـ.ق.)
- ۱۱۶ ۳-۳-۵- سید عبدالله بلادی بحرینی (متوفی ۱۱۶۵ هـ.ق.)
- ۱۱۷ ۴-۳-۵- وحید بهبهانی (متوفی ۱۲۰۵ هـ.ق.)
- ۱۱۸ ۵-۳-۵- سید حسین بهبهانی موسوی (متوفی ۱۳۰۰ هـ.ق.)
- ۱۱۹ ۶-۳-۵- سید عبدالله بهبهانی (متوفی ۱۳۲۸ هـ.ق.)
- ۱۱۹ ۶-۵- آثار و بناهای تاریخی بهبهان

- ۱۲۰ ۵-۶-۱- تنگ سروک (سولک)
- ۱۲۰ ۵-۶-۲- مجموعه بکان
- ۱۲۱ ۵-۶-۲-۱- پل بکان
- ۱۲۱ ۵-۶-۲-۲- مسجد جامع بکان
- ۱۲۱ ۵-۶-۳- پل کسری
- ۱۲۲ ۵-۶-۴- پلهای خیرآباد
- ۱۲۲ ۵-۶-۵- قلعه مدرسه
- ۱۲۳ ۵-۶-۶- کتیبه‌های تنگ تکاب
- ۱۲۴ ۵-۶-۷- راسته بازار
- ۱۲۴ ۵-۶-۸- سایر آثار تاریخی بهبهان
- ۱۲۵ ۵-۷- امامزادگان
- ۱۲۵ ۵-۷-۱- امامزاده میرعالی حسین معروف به امام زاده بزرگ
- ۱۲۶ ۵-۷-۲- امام زاده حیدر
- ۱۲۷ ۵-۷-۳- امامزاده فضل معروف به شاه فضل
- ۱۲۸ ۵-۷-۴- امام زاده ابراهیم
- ۱۲۸ ۵-۸- مسجد جامع

فصل ششم: تداوم و تغییر در تاریخ اجتماعی، فرهنگی و تمدنی بهبهان

- ۱۳۱ ۶-۱- بومیان بهبهان به عنوان عناصر تداوم در جمعیت
- ۱۳۱ ۶-۲- مهاجران عناصر تغییر و تحول در تاریخ اجتماعی بهبهان

۱۳۲سادات-۶-۲-۱
۱۳۳لرها-۶-۲-۲
۱۳۴اعراب-۶-۲-۳
۱۳۵ترکان-۶-۲-۴
۱۳۶جغتائی‌ها-۶-۲-۴-۱
۱۳۶شیرالی‌ها-۶-۲-۴-۲
۱۳۷گروه‌بندی و کشمکش‌های محله‌ای (بهبهان و قنوت)-۶-۳
۱۳۸فرهنگ بهبهان-۶-۴
۱۳۸گوش بهبهانی-۶-۴-۱
۱۴۲ضرب المثل‌های بهبهانی-۶-۴-۲
۱۴۸آداب و رسوم-۶-۴-۳
۱۴۹آداب و رسوم مراسم عروسی در بهبهان-۶-۴-۴
۱۵۰بازی‌ها-۶-۴-۵
۱۵۲غذاهای معروف محلی بهبهان-۶-۴-۶
۱۵۴بافت شهر بهبهان-۶-۵
۱۵۶ادیان و مذاهب-۶-۶
۱۶۱نتیجه‌گیری
۱۶۵پیوست‌ها
۲۲۳منابع و مآخذ

پژوهش حاضر از مقوله‌ی تاریخ محلی است. تحقیق کردن در زمینه‌ی تاریخ محلی نیاز به بررسی ابعاد گوناگون حوادث و اتفاقاتی دارد که در یک شهر از زمان شکل‌گیری آن تا مقطعی خاص را شامل می‌شود، می‌توان با مطالعه‌ی سرگذشت شهرها و تحولات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی آن‌ها جایگاه و نقش هر یک را در تاریخ، فرهنگ و تمدن جامعه مورد ارزیابی قرار داد. شهرستان بهبهان، در جنوب شرقی استان خوزستان قرار دارد، از آنجا که این شهر در مرز خوزستان و فارس قرار داشته، از گذرگاه‌هایی است که خوزستان را به فارس متصل می‌ساخت. این شهر بنا به موقعیت ارتباطی و تجاری و نیز وضع مناسب طبیعی، آب فراوان و زمین‌های حاصلخیز، توانست در زمان‌های صلح و آرامش به دوران شکوفایی خود برسد. علاوه بر این، کشف تابوت برنزی به سال ۱۳۶۱ هـ. ش در این شهر نشان از قدمت دیرینه و تمدنی کهن دارد. بهبهان با مردمانی اهل دانش و مذهبی و طبیعتی زیبا (دشت بهبهان در فصل بهار پوشیده از گل نرگس و رز و بنفشه می‌شود)، تاریخ پرفراز و نشیبی را سپری کرده است و احوال دانشمندان، پزشکان و علمایش شهره عالم بوده است. همچنین مهاجرت‌های انسانی به بهبهان و تشکیل حکومت‌های محلی همچون سادات طباطبایی باعث تغییر و تحولات خاصی در شهر شدند، به گونه‌ی که زمینه شکوفایی بیشتر این شهر را مهیا کردند. با این تفکر و علاقه خاصی که به بهبهان داشتیم و با راهنمایی‌ها و ارشاد استاد راهنمایم دکتر علی بحرانی پور، موضوع تداوم و تغییر در تاریخ محلی بهبهان از ورود اسلام تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی را برای عنوان پایان نامه خود انتخاب نموده‌ام. این رساله از شش فصل تشکیل شده است؛ فصل اول؛ به اوضاع جغرافیایی شهرستان بهبهان پرداخته شده است. در فصل دوم؛ به تداوم و تغییرات سیاسی ارجان از ورود اسلام تا شکل‌گیری بهبهان پرداختیم و فصل سوم؛ تداوم و تغییرات سیاسی بهبهان از دوره صفویه تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی اختصاص یافته است و در فصل چهارم، پنجم و ششم رساله؛ به عوامل تداوم و تغییر در تاریخ اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی بهبهان نیز پرداخته می‌شود.

سوال پژوهش: عناصر تداوم و تغییر در تاریخ محلی بهبهان چه بوده‌اند؟

فرضیه پژوهش

عناصر تداوم در تاریخ محلی بهبهان، موقعیت راهداری (قرار گرفتن بین فارس و خوزستان) و نظامی و فعالیت‌های تولیدی و اقتصادی این شهر بوده است و عناصر تحولش، موقعیت جغرافیایی، مهاجرت‌های انسانی و تشکیل حکومت‌های محلی از جمله سادات طباطبایی را می‌توان بیان نمود.

اهداف تحقیق

شهر بهبهان در طول تاریخ خود از زمان شکل‌گیری تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی اُفت و خیزهای زیادی داشته است. هدف این تحقیق روشن ساختن سیر تکوین، تداوم و تحول شهر و ولایت بهبهان و رویدادها و حوادثی است که از ورود اسلام تا پایان حاکمیت سادات طباطبایی رخ نمود.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیف و تحلیل تاریخی است و روش گردآوری اطلاعات که به کمک منابع کتابخانه‌ای، مشاهده و مصاحبه می‌باشد.

تعریف مفاهیم

تاریخ محلی: به بررسی تاریخ ناحیه یا منطقه‌ای ویژه می‌پردازد. ویژگی مهم تاریخ محلی، پیوند آن با یک عرصه‌ی جغرافیایی محدود و مشخص است و انگیزه‌ی اصلی در نگارش چنین آثاری از عشق به زادگاه و یا سرزمینی که به هر دلیل نسبت به آن علاقه‌ای به وجود آمده است سرچشمه می‌گیرد.^۱

تداوم: نیروهای تداوم که کارشان حفظ و انتقال نسل به نسل ذخیره‌های اطلاعاتی و بسیاری دیگر از تدابیر و تمهیدات موجود است.^۲

تغییر و تحول: تغییر در لغت به معنی از حالی به حال برگردانیدن و گردانیدن و دگرگون کردن،^۳ است، و تحول به معنی جای به جای شدن، از جایی به جایی شدن (همچون شهر بهبهان که از

۱- عبدالرسول خیراندیش، مقاله "صورت شناسی تاریخ‌های محلی"، تهران، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (ش ۴۶ و ۴۷)، ۱۳۸۰، ص ۹
۲- پاتریک نولان- گرهارد لینسکی، جامعه‌های انسانی مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کلان، ترجمه ناصر موفقیان، تهران، نشر نی، ۱۳۸۰، ص ۸۷
۳- علی اکبر دهخدا، لغت نامه، زیر نظر محمد معین وسید جعفر شهیدی، چاپ چهارم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۵۹۸۷

ارجان به زیدون و از زیدون به بهبهان جا به جا شده است)^۱. تحول مجموعه تغییرات در یک دوره طولانی را شامل می‌شود.^۲ به عبارتی تحول به معنی دگرگونی اساسی ولی اندک اندک در چیزی که به سبب اندک بودن، چندان محسوس نباشد.^۳ ولی تغییر عبارت است از پدیده‌های قابل رؤیت و قابل بررسی در مدت زمانی کوتاه به صورتی که هر شخصی نیز در طول زندگی خود می‌تواند یک تغییر را شخصاً تعقیب نماید، نتیجه قطعی‌اش را ببیند و یا نتیجه موقتی آن را دریابد. علاوه بر این تغییر اجتماعی در محدوده یک محیط جغرافیایی و اجتماعی معینی صورت می‌پذیرد و در این مورد تفاوتش با تحول اجتماعی در این است که آن را می‌توان در چهار چوب یک محدوده جغرافیایی و یا در کادر اجتماعی - فرهنگی خیلی محدودتری مورد مطالعه قرار داد.^۴

پیشینه تحقیق

در زمینه تاریخ محلی بهبهان برخی تحقیقات صورت گرفته است. از جمله می‌توان؛ از کتاب‌هایی بسیار ارزشمندی همچون تاریخ ارجان و ارجان و بهبهان در میان تاریخ تألیف م. ح مصدر را ذکر کرد، شناسنامه بهبهان رضا جوکار قنواتی، تاریخ شهرستان بهبهان نورمحمد مجیدی که در این کتاب بیشتر به تاریخ سیاسی و فرهنگی بهبهان و اقوام ساکن شهرستان نیز پرداخته شده است، و دیگر کتاب کارنامه بهبهان تألیف سید محمد طباطبایی بهبهانی (منصور) می‌باشد. کتاب کارنامه بهبهان، فرهنگ جامع الفبایی رجال و اعلام تاریخی و مشتمل بر شرح حال دانشمندان، فقیهان، ادیبان، شاعران و سیاستمداران ارجان، بهبهان و کهگیلویه است. علاوه بر این، آقای منصور مقالاتی در ارتباط با سادات طباطبایی چون "سلسله کلانتران بهبهان"، "اوراقی از اسناد "میرزایان طباطبایی" بهبهان، را نوشته است. از آنجا که آقای منصور به طور مفصل و علمی به سلسله سادات طباطبایی بهبهان پرداخته، بنابراین، مهم‌ترین منابع برای خاندان طباطبایی بوده که در این پژوهش بسیار به آنها استناد شد، و دیگر پایان نامه های بهبهان در گذر تاریخ نوشته حیدر بابلی نیا^۵ و بهبهان در گذر تاریخ با

۱- دهخدا، لغت نامه، ج ۴، ص ۵۶۷۹

۲- سیاوش گلابی، اصول و مبانی جامعه شناسی، بی جا، انتشارات فردوسی - مجید، ۱۳۷۲، ص ۱۹۳

۳- علی آقا بخشی، مینو افشاری راد، فرهنگ علوم سیاسی، تهران، نشر چاپار، ۱۳۸۳، ص ۲۲۹

۴- گی روشه، تغییرات اجتماعی، ترجمه منصور وثوقی، چاپ بیست و دوم، تهران، نشر نی، ۱۳۹۰، ص ۲۶؛

۵- حیدر بابلی نیا، بهبهان در گذر تاریخ، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما رضا شعبانی، دانشگاه شهید بهشتی تهران، ۱۳۷۵

نگرشی بر عصر قاجار مجید روشن بخت^۱ می‌باشد. علاوه بر این، تحقیقاتی در ارتباط با گویش و فرهنگ عامه و ضرب المثل‌های بهبهان صورت گرفته است که از ذکر آن‌ها خودداری می‌کنیم. بنابراین، می‌توان ذکر کرد که تاکنون تحقیقی با این عنوان که به صورت اختصاصی، منسجم و علمی به بررسی همه جانبه شهر در طول گذر زمان، اعم از تداوم و تغییر و تحول آن نیز پردازد، صورت نگرفته است.

شناخت و بررسی منابع و مآخذ

با توجه به اینکه، در این پژوهش از منابع بسیاری استفاده شد، معرفی و شناخت برخی از منابع که پژوهش حاضر بر مبنای آن‌ها صورت گرفته، لازم به نظر می‌رسد، تا خواننده بر اساس میزان اهمیت این منابع و فاصله زمانی مؤلفان آن‌ها با دوره مورد بررسی، به شکلی دقیق‌تر و روشن‌تر، مطالب را دریافت نماید.

الف: منابع متقدم (کهن)

مسالک و ممالک (اصطخری)

اصطخری از جغرافیدانان برجسته‌ی ایران در قرن چهارم هجری است. کتاب ارزشمند اصطخری در واقع مکتوبی است که در آن مجموعه مسیر سرزمین‌ها، بیابان‌ها، کوه‌ها، راه‌های دریایی، شهرهای بندری و دیگر عوارض طبیعی را نشان می‌دهد که مؤلف آن‌ها را از میان دیگر کتاب‌ها گردآوری کرده بود. فصل‌های مسالک و ممالک به معرفی جغرافیای مناطق مختلف، فاصله شهرها از یکدیگر، دریاها و کوه‌ها و بیابان‌ها، معادن و عجایب سرزمین‌ها می‌پردازد. همچنین اطلاعات ارزشمندی درباره آداب و رسوم، محصولات کشاورزی و اقتصادی بیان کرده است. از آنجا که مسالک و ممالک فصلی را به ایالت فارس اختصاص داده است و ارجان نیز یکی از کوره‌های فارس بوده و در آن به مناطق مختلف فارس، کوره‌ها و نواحی آن و مسیر رودها و کوه‌ها پرداخته و در آخر مسافت شهرهای آن را از یکدیگر آورده و با توجه به اینکه، مؤلف در قرن چهارم زندگی می‌کرده است، دقیقاً معاصر با بخشی از دوره مورد بررسی رساله، از جمله اینکه اوج شکوفایی ارجان در قرن چهارم بوده است.

۱- مجید روشن بخت، بهبهان در گذر تاریخ با نگرشی بر عصر قاجار، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما لقمان دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، ۱۳۷۵.

بدین جهت، این تألیف می‌توانست راهنمای مؤثری در این پژوهش به حساب آید. در فصل اول و چهارم رساله از جمله؛ در ذکر وصف جغرافیای تاریخی ارجان، مسافت‌های موجود میان ایالت ارجان و دیگر نواحی، توصیف محیط اقتصادی ارجان و محصولات تولیدی آن و در بحث مالیات و مذهب مردم ارجان نیز به این منبع استناد شد.

احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (مقدسی)

کتاب جغرافیایی بسیار مشهوری از اواخر قرن چهارم هجری است که شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن ابی بکر مقدسی آن را در سال ۳۷۵ هـ. ق تألیف کرده است. احسن التقاسیم همانند صورۃ الارض ابن حوقل و مسالک و ممالک اصطخری حاصل سال‌ها سفر مؤلف به کشورهای اسلامی آن روزگار است و اوضاع جغرافیای طبیعی، اقتصادی و سیاسی سرزمین‌ها را به خوبی نشان می‌دهد.

مقدسی در بیان مطالب خود به تجربه و مشاهده‌های شخصی توجه داشته و هر جا که امکان تجربه و مشاهده نبوده، از اشخاص موثق و واسطه‌های آگاه کسب اطلاع می‌کرد. وی فصلی جداگانه را به طور مفصل به سرزمین فارس و کوره‌ها و شهرها اختصاص داده و فارس را به شش کوره تقسیم کرده است که ارجان نخستین کوره‌ی آن از سمت خوزستان می‌باشد. وی ضمن توصیف اوضاع جغرافیای تاریخی ارجان، از آن، به نام شهری پرخیر و درآمد یاد می‌کند. در بسیاری از بخش‌های این پژوهش از این کتاب استفاده شد، در فصل‌های اول، دوم و چهارم رساله از جمله؛ وصف جغرافیای ارجان، وضعیت ارجان در دوره آل بویه و اهمیت آن برای عضدالدوله دیلمی، انواع محصولات و پیشه‌ها در ارجان، میزان کالاهای صادراتی و وارداتی و بازارها و دروازه‌های ارجان و پل‌های ارجان نهایت استفاده را نمودم.

تجارب الامم ابن مسکویه

کتاب ارزشمند تجارب الامم نوشته‌ی ابوعلی مسکویه در رابطه با تاریخ عمومی جهان است. وی این کتاب را از سال ۳۴۰ تا سال ۳۶۹ هـ. ق به پایان رسانده است. تجارب الامم مانند هر تاریخ عمومی دیگری از دو بخش تشکیل شده؛ بخشی برگرفته از منابع و بخشی که گزارش روزگار مؤلف است. این بخش دوم از مهم‌ترین و معتبرترین منابع تاریخ آل بویه در قرن چهارم به شمار می‌رود. در بخش مربوط به آل بویه از آنجا که مسکویه از معاصران این دوره و از نزدیکان امیران و وزیران آل

بویه است، گزارش‌ها بی هیچ واسطه‌ای در کتاب تجارب الامم است؛ زیرا بیشتر آنها از مشاهدات خود مسکویه و یا نقل از زبان کسانی که سازنده‌ی تاریخ آن زمان بوده‌اند. بنابراین، با توجه به اینکه مؤلف این کتاب، در متن رویدادهای قرن چهارم هجری قرار داشته، اطلاعات مهمی نسبت به وقایع و اوضاع و احوال آن روزگار در اختیار خواننده قرار می‌دهد. از جلد‌های پنجم و ششم این کتاب، در فصل دوم؛ اوضاع سیاسی ارجان در دوره آل بویه استفاده شد.

سفرنامه ناصر خسرو

ناصر بن خسرو بن حارث قبادیانی بلخی مروزی، ملقب و متخلص به «حجت» در سال ۳۹۴هـ.ق در قبادیان (یکی از نواحی بلخ) متولد شد. وی در جوانی، در درگاه غزنویان و جانشینان آنها یعنی سلجوقیان شغل دولتی بر عهده داشت. با توجه به اینکه، دوران زندگانی ناصر خسرو، به دوران حاکمیت آل بویه در ارجان مربوط می‌شود، بنابراین، گزارش‌هایی که در طی دیدار خود از ارجان ارائه داده، می‌تواند روشن‌کننده بسیاری از جوانب اوضاع سیاسی - اقتصادی و اجتماعی شهر در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری باشد. بنابراین از کتاب اطلاعات مفیدی در باب اوضاع اقتصادی ارجان و سبک ساختمان‌های شهر و همچنین مذهب مردم ارجان و اوضاع پرآشوب ارجان به علت پیکار برادران بویه، به دست می‌آید.

فارسنامه ابن بلخی

ابن بلخی متوفی در سال ۵۱۰ هـ.ق نام و نشان او تا کنون ناشناخته مانده است، خود در فارسنامه می‌گوید: بلخی‌نژاد، اما در فارس تربیت یافته است. فارسنامه قدیمی‌ترین کتابی است که اطلاعات جامع و منحصر به فردی درباره فارس دارد و انشای آن ساده و روان است، کتاب از یک مقدمه و سه بخش تشکیل شده است. با یک قسمت تاریخی و مفصل درباره پادشاهان ایران قبل از اسلام آغاز می‌شود و قسمت نسبتاً مفصلی از کتاب درباره فتح فارس و شهرهای آن به دست اعراب است و به دنبال آن قسمت پر ارزش جغرافیای کتاب، به ذکر فارس و کوره‌های پنجگانه و شهرهای هر کوره اختصاص دارد و در این قسمت، مفصلاً به شرح اوضاع شهرها، رودها، قلعه‌ها و مسافتات فارس می‌پردازد و به عنوان منبعی مفید و معتبر در شناخت فارس مورد قبول پژوهشگران و صاحب نظران قرار گرفته است. از آنجا که در این کتاب، اشاره‌ی دقیق به کوره‌های فارس دارد و ارجان از جمله

کوره‌های مهم فارس بود؛ به تفصیل به وصف جغرافیای تاریخی ارجان و اقتصاد شهر و اوضاع سیاسی ارجان از جمله چگونگی فتح آن به دست اعراب و همچنین به علل ویرانی ارجان که توسط حملات اسماعیلیه صورت گرفت، پرداخته است. بنابراین، کتاب در مورد تغییر و تحولات ارجان مطالب قابل توجهی دارد و جزء منابع دست اول، برای شناخت تاریخ ارجان به شمار می‌آید.

الکامل فی التاریخ ابن الاثیر

ابوالحسن عزالدین علی بن اثیر (۵۵۵-۶۳۰ق) مورخ بزرگ اسلامی و مؤلف کتابی مهم به زبان عربی به نام الکامل فی التاریخ یا الکامل التواریخ است. از آنجا که این کتاب مفصل، تاریخ عمومی است برای بررسی وقایع قرون اولیه اسلامی نیز اثری گرانبها تلقی می‌شود. ابن اثیر در این کتاب وقایع را از آغاز خلقت؛ طبق عقاید مورخان قدیم اسلامی یعنی از آفرینش حضرت آدم آغاز می‌کند و پس از آن از پیامبران و حکومت‌های ایران قبل از اسلام سخن گفته است و از ظهور اسلام وقایع را سال به سال نقل کرده و تا سال ۶۲۶ هـ. ق، وقایع کشورهای اسلامی و برخی مناطق غیر اسلامی را شرح می‌دهد؛ متن عربی الکامل شامل سیزده جلد است که توسط ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی و علی هاشمی حائری ترجمه شده است. انشای ابن اثیر، ساده و سلیس و روان است. این کتاب از آنجا که وقایع بعد از اسلام را سال به سال شرح داده، یکی از مهم‌ترین منابع دست اول تاریخ ایران دوره اسلامی می‌باشد. نگارنده از جلد‌های ۳، ۴، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۳، ۲۵ این کتاب در فصل دوم این پژوهش، از جمله فتح ارجان به دست مسلمین، اوضاع سیاسی ارجان در دوره آل بویه و اهمیت آن برای حاکمان آل بویه، بررسی درگیریهای آل بویه با سلجوقیان و سلجوقیان با اسماعیلیه، وقوع زلزله‌های مکرر در ارجان که بتدریج باعث ویرانی و توقف حیات شهری ارجان گردید، استفاده شده است.

ب: منابع معاصر (جدید)

سفرنامه لرستان و خوزستان^۱ تألیف بارون کلمنت اوگوستوس دوبد^۲

توسط محمد حسین آریا ترجمه شده و شرکت انتشارات علمی و فرهنگی در سال ۱۳۷۱ آن را منتشر نموده است. بارون دوبد سیاح روسی، در محدوده زمانی قتل "گریبایدوف"، در سمت نایب اولی سفارت روسیه در تهران انجام وظیفه می کرده است. تسلط او به زبان و فرهنگ ایران سبب شده تا در اقوال خود سنجیده سخن بگوید. بارون دوبد عضو انجمن سلطنتی جغرافیایی لندن بوده و ظاهراً در رشته تاریخ باستانی مشرق زمین در انگلستان به تحصیلات عالی پرداخته و بعد در عطش یافتن آثار و ردپای تاریخ ایران باستان، خاصه دولت کهن ایلام به خاستگاه شکوفایی آن یعنی سرزمین لرستان و خوزستان به سیر و سفر و مطالعه احوال مردم آن پرداخته و اثری جامع پدید آورده است.

دوبد در مسیر تهران - قم - کاشان - اصفهان و شیراز به کازرون رفته و سپس از راه کازرون به بهبهان مسافرت کردند و سپس راه رامهرمز، باغملک، ایذه، شوشتر، دزفول، خرم آباد به بروجرد را طی کرده اند و به قول خود این سرزمین نامکشوف و ناشناخته را با تفصیل به تصویر می کشند، دوبد اطلاعات بسیار خوبی از شهر بهبهان می دهد. او قدیمی ترین نقاشی خرابه های پل تکان (بکان) بر رودخانه تاب در حوالی ارجان را در کتاب خود آورده است. علاوه بر این، اطلاعات دوبد درباره بهبهان در دوره حکومت میرزا قوما یکی از بهترین منابع عصر حاضر می باشد؛ زیرا مسافرت او به بهبهان همزمان با حکومت میرزا قوما صورت پذیرفته بود. همچنین اطلاعات مفیدی درباره کشاورزی بهبهان و تجارت و مالیات بهبهان که حاکم بهبهان از پرداخت آن سرباز زده است، نیز بدست می دهد.

فارسنامه ناصری تألیف حاج میرزا حسن حسینی فسائی

فارسنامه ناصری، نوشته حاج میرزا حسن حسینی فسائی با تصحیح و تحشیه دکتر منصور رستگار فسائی استاد دانشگاه شیراز در دو جلد توسط مؤسسه انتشارات امیرکبیر در تهران به سال ۱۳۶۷ هـ. ش به چاپ رسیده است.

^۱ - Traveistan Luristan and Arabistan

^۲ - DeBode, Clement Augustus, Baron.